

Historia da lingua, lingüística histórica e dialectoloxía. Notas para a investigación e a docencia destas materias

RAMÓN MARIÑO PAZ
Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

As reflexións que seguen, derivadas da miña experiencia como profesor de Historia e Dialectoloxía do Galego e do Portugués e da práctica investigadora asociada a ela, pretenden ser unha proposta de método de traballo docente a aqueles profesores que ensinan estas materias nos niveis medio e universitario do noso sistema educativo, así como unha formulación pública dos principios teóricos que, a meu entender, deben guiar a investigación nestes terreos da historia da lingua, a lingüística histórica e a dialectoloxía. En consecuencia, dado que, como acabo de dicir, o que aquí escribo é unha proposta de traballo e unha formulación pública de ideas persoais, para min sería particularmente grato que este artigo fomentase o intercambio de puntos de vista e as opinións críticas.

1. Historia da lingua e lingüística histórica

A convicción de que a historia dunha lingua debe ser estudiada á luz da historia do pobo que a fala xa a tiñan os primeiros representantes da lingüística científica europea, e especialmente membros da escola romantista alemá coma Herder, August W. von Schlegel e Wilhelm von Humboldt¹. Este concepto foi posteriormente asumido pola escola idealista, encabezada, entre outros, por Karl Vossler, quen expoñía do seguinte xeito a diferenza e a interdependencia que a seu parecer separaban e unían a chamada "gramática histórica" e a historia da lingua:

¹ A este respecto cf. fundamentalmente E. Fiesel, *Die Sprachphilosophie*.

"Una historia de la lengua como la llamada gramática histórica es, para decirlo *grosso modo*, lo mismo que sería una historia del traje sin el concepto de la moda o del gusto de época: un índice, ordenado cronológica y geográficamente, de botones, alfileres, medias, gorros y tirantes. En gramática histórica estos botones y tirantes se llaman, por ejemplo, a abierta acentuada en sílaba libre, *k + l* iniciales, etc.

Sin este registro de botones y agujas, claro que no es posible la historia de la lengua. Pero sólo historia científica de la lengua es aquella que a través de toda la serie de causas prácticas llegue a la serie estética, de manera que el pensamiento idiomático, la verdad idiomática, el gusto idiomático, el sentimiento idiomático o, como lo llama Humboldt, la forma interior del lenguaje se haga patente"².

O pensamento de Vossler foi recollido, entre outros, por Serafim da Silva Neto, quen no prefacio á súa *História da Língua Portuguesa* afirmaba que procurara "escrever a história da língua portuguesa como a história dos homens que a têm falado no curso dos séculos. Se a língua -engadía- é um fenómeno social que só existe entre os homens e para eles, é imperativo e justo que se faça a história do instrumento através daqueles que o dominam"³. Para Silva Neto, a comunmente chamada "historia externa" das linguas inflúe sempre na súa "historia interna", pois, ó seu entender, "a língua é uma instituição cujas modificações se ligam indissolúvelmente à história da coletividade que a emprega"⁴.

A idea, paréceme, é en si mesma correcta, e pode axudarnos a comprender particulares trazos da nosa propia historia lingüística. Po-démonos preguntar, por exemplo, por que o galego de hoxe presenta un grao de castellanización evidentemente maior có que manifestaba no século XVI ou no século XVII. Evidentemente, sucede isto porque a extensión real do castelán na sociedade daquel tempo era incomparablemente menor cá que ten na de hoxe. A historia da lingua debe fornecer este dato á chamada gramática histórica e esta, téndoo en conta, deberá ser moi prudente á hora de considerar castellanismos determinadas modificacións lingüísticas que tiveron lugar cando pouquísimas persoas en Galicia coñecían o idioma da corte ou tiñan algún contacto minimamente prolongado con el.

Outro exemplo confirmativo -e sumamente suxerente- desta conexión entre historia externa e cambio lingüístico é o que propón Lipski⁵. A palatalización das fricativas /s/ e /z/ en posición implosiva é unha innovación portuguesa de orixe meridional que parece ser recente,

² K. Vossler, *Filosofía*, p. 41.

³ S. da Silva Neto, *História*, 3ª ed., p. 10.

⁴ S. da Silva Neto, *História*, 3ª ed., p. 54.

⁵ J. M. Lipski, "External history".

probablemente do século XVIII. Sendo así, sorprende atoparmos tal palatalización na fala brasileira do Rio de Janeiro e nalgúns outros dialectos do país americano que seguramente imitaron o modelo carioca. ¿Quen puido levar a Rio esta innovación "europea" do XVIII? Lipski cre que a nova pronuncia foi transplantada de Portugal a Brasil cando a principios do século XIX, fuxindo da ameaza napoleónica, a corte lisboeta se trasladou para o Brasil. Rio, convertido primeiro en capital do imperio e pouco despois en capital do novo Brasil independente, chegaría a ser tamén espello de corrección lingüística: deste xeito, a palatalización de /s/ e /z/ implosivos introducida a principios do século XIX na fala carioca sería posteriormente imitada polos falantes doutros dialectos brasileiros.

Agora ben, sendo perfectamente aceptable para nós este vello principio teórico ("a língua é uma instituição cujas modificações se ligam indissolúvelmente à história da coletividade que a emprega"), debemos recoñecer que tanto os románticos coma os idealistas o formularon en termos tan vagos e imprecisos que non puideron tirar del un método analítico preciso e rigoroso que producise resultados aceptables. Como di Germán de Granda, "han sido necesarias la influencia positiva de la escuela sociológico-histórica de A. Meillet, con su sustitución del individualismo psicológico de interpretación idealista heredada de Humboldt por una apreciación más exactamente coincidente con la realidad sociológica del devenir colectivo, y, al mismo tiempo, la progresiva captación por una buena parte de los lingüistas contemporáneos de los nuevos conceptos aportados por la Ciencia Histórica Moderna para que el acierto básico de los románticos alemanes al vislumbrar la necesidad de establecer una relación necesaria entre evolución lingüística y evolución histórica llegara a ser formulado de un modo aceptable para las exigencias de la actual Historia Socioeconómica"⁶.

En realidade, a distinción explicada por Vossler e Silva Neto non é outra cá que en 1953 propoñía Y. Malkiel, quen, sen os acentos "idealistas" dos primeiros e, ó meu modo de ver, con algo máis de rigor expositivo e menos difuminación conceptual, falaba entón de *Language History e Historical Linguistics*⁷. A proposta de Malkiel aceptouna hai uns anos Germán de Granda, que traducía as denominacións propostas polo profesor de Berkeley polas de *Historia Lingüística e Lingüística Histórica* e explicaba do seguinte xeito os seus obxectivos e a súa relación:

"Mientras la Lingüística Histórica se centra en el examen interno de los fenómenos considerados, la Historia Lingüística los considera, dentro de una perspectiva integradora, en relación con las manifestaciones socioeconómicas que constituyen, en su devenir dialéctico, los diferentes

⁶ G. de Granda, "La Lingüística Románica", p. 282.

⁷ Cf. Y. Malkiel, "Language history".

estadios de la historia de cada grupo humano. La Lingüística Histórica destaca, pues, ante todo los factores propiamente internos, estructurales, de las modificaciones lingüísticas, mientras que la Historia Lingüística se abre a las perspectivas, más amplias, que ofrecen las Ciencias Humanas a la investigación teórica, dentro de la cual, como un aspecto estrechamente conectado con los demás, se incluyen y adquieren sentido los datos y fenómenos facilitados por la Lingüística Histórica"⁸.

Aínda que os seus obxectivos e métodos son distintos, salta á vista que as dúas disciplinas manteñen unha estreita relación, pois os datos fornecidos pola Lingüística Histórica, aínda que válidos e suficientes de seu, serán cabalmente interpretados ó integralos nas estruturas interpretativas que ofrece a Historia Lingüística.

A meu entender, son correctas as explicacións e observacións de Germán de Granda, que concorda nisto non soamente con Malkiel, Vossler e Silva Neto, senón con toda unha tradición que vén de lonxe nos estudos de lingüística histórica en xeral e románica en particular. Ora ben, pola miña parte prefiro unha traducción literal do rótulo *Language History*, que adaptarei como *Historia da Lingua*, denominación que me parece máis transparente cá de *Historia Lingüística* e que, ademais, conta xa cunha respectable tradición entre nós. Persoalmente prefiro falar, por tanto, de *Historia da Lingua e Lingüística Histórica*⁹.

A Historia dunha Lingua, en definitiva, debe investiga-la relación dialéctica que media entre ela e os factores estruturais de índole socioeconómica do colectivo humano que a fala. A Lingüística Histórica, pola súa parte, ocuparase do estudio do cambio lingüístico. Neste cometido deberá fuxir de toda visión mecanicista das relacións existentes entre os cambios lingüísticos e as mudanzas sociais, xa que a estrutura socioeconómica poderá sen dúbida alentar ou suscita-lo cambio, pero non o determina¹⁰. Realmente, a lingua cambia porque a súa forma de ser é a

⁸ G. de Granda, "La Lingüística Románica", p. 279.

⁹ Recentemente I. Castro, *Curso*, utilizou tamén estas denominacións, ás que -como era de esperar- asigna os mesmos contidos que lles damos aquí. Para Castro, "se o obxecto da lingüística histórica é a mudanza lingüística (de uma, ou de várias linguas, ou em geral), o obxecto da história da língua é uma língua em particular, na sua existência definida temporal e espacialmente, o que significa que os factos lingüísticos devem ser permanentemente correlacionados com factos históricos, que os condicionaram" (p. 15).

¹⁰ Neste senso parécese acertada, por mesurada e realista, a formulación que das relacións entre sociedade e lingua fai W. von Wartburg, *Problemas y métodos*, p. 76 (as cursivas son miñas): "cada movimiento idiomático descansa sobre acción y reacción y está siempre causalmente unido con toda la vida de la comunidad idiomática. Una época en la que las instituciones y la antigua situación del país se ven derrocadas y en la que se modifica rápidamente el estado económico y social, *suele* mostrarse, *en general*, poco atenta a la tradición, y el lenguaje, lo mismo que los otros tesoros de la cultura, resulta afectado con ello. La reacción contra los vulgarismos y un sentido del cuidado del idioma que alcance a amplios círculos, no son menos naturales que el más salvaje dejarse ir de los tiempos bárbaros". Coido que desta maneira Wartburg establece un marco teórico moi xeral

dun continuo facerse en cada acto de fala establecido entre individuos pertencentes á respectiva comunidade idiomática¹¹. A lingua non é, por tanto, un produto acabado en todo momento, un sistema feito que veña a ser perturbado na súa sistematicidade polos cambios que experimenta. Non. A lingua é máis ben un sistema que *se re-crea* incesantemente e os cambios son, por conseguinte, consubstanciais a ela. Os falantes, ó usárena libremente, son os que a recrean e renovan de contino en cada acto de fala. E os falantes, como membros integrantes da súa comunidade idiomática, non poden, por máis que o pretendan, ser totalmente alleos ás vicisitudes históricas polas que aquela atravesa. Neste sentido mediato e non mecanicista creo que se pode admitir sen reticencias que as circunstancias "sociais", "históricas" ou "externas" exercen a súa influencia no desencadeamento dos cambios lingüísticos.

A meu entender, na materialización destes cambios interveñen dialecticamente factores extralingüísticos e intralingüísticos, de maneira que, como en 1971 poñían de relevo Baldinger e Rivarola, "el origen de los cambios y la diferenciación regional de los resultados tienen que ser atribuidos a factores externos, en tanto que los factores internos pueden ya favorecer la entronización de una innovación en el sistema, ya orientar en uno u otro sentido la reestructuración de un sistema que ha sido puesto en movimiento por un factor externo"¹². No fundamental esta idea xa fora formulada cando menos por Antoine Meillet a principios do século XX. Para Meillet, a estrutura lingüística configura as condicións xerais en que se produce o cambio, pero, por se-la lingua unha institución social, é o cambio social o que *explica* o cambio lingüístico: este non sería máis ca unha consecuencia -ás veces inmediata e directa, a miúdo mediata e indirecta- daquel¹³. Dito aínda con outras palabras: o marco social,

no que poden inscribirse sen moitas dificultades os variados condicionantes particulares que motiven os diversos cambios lingüísticos. Creo que no esencial a postura de Wartburg coincide neste punto coa de Coseriu, para quen a debilidade ou fortaleza do "saber lingüístico" nunha época determinada é unha das máis importantes condicións favorables ou desfavorables para o triunfo do cambio (cf. *Sincronía*, esp. pp. 118 e 140-141).

¹¹ Esta idea é de E. Coseriu, *Sincronía*, p. 69: "La lengua cambia justamente porque *no está hecha* sino que *se hace* continuamente por la actividad lingüística. En otros términos, cambia porque se habla: porque sólo existe como técnica y modalidad del hablar".

¹² K. Baldinger/J. L. Rivarola, "Lingüística tradicional", p. 37. Na p. 39 insisten na mesma idea aplicándoa ó terreo da fonoloxía diacrónica: "La fonología no puede dilucidar las causas de los cambios, que están fuera del sistema mismo. Puede, en cambio, revelar las condiciones estructurales dentro de las cuales éstos se producen y que pueden favorecerlos, así como los determinantes *secundarios* que dirigen la reestructuración de un sistema fonológico puesto en movimiento por factores externos". No mesmo sentido cf. J. Vachek, "On the interplay". Para Vachek, "it appears that apart from the external factors [...] one should take into consideration also an internal factor, viz. the readiness of the system of language to accept the influence of the external factors and to conform to it" (p. 437); "the role of the system of language is [...] rather regulative than initiative" (p. 448).

¹³ Cf. A. Meillet, "L'état actuel", esp. p. 17.

entendido en sentido amplo, contén as claves que motivan o cambio, mentres que a estrutura lingüística é a que pon en xogo as regras que gobernan o proceso transformador, que pode manifestarse como cambio fonolóxico, como cambio analóxico, como substitución lexical, etc. De tódolos xeitos, contra todo presunto determinismo e por riba dos factores externos e internos do cambio, álzase, como recorda E. Coseriu¹⁴, a liberdade do falante, que pode adoptar ou non as innovacións: como anteriormente dicía, a estrutura socioeconómica pode posibilitar e mesmo propicia-lo cambio, pero non o determina. A súa causa eficiente é sempre a liberdade lingüística e a súa razón universal non é outra cá finalidade expresiva e comunicativa dos falantes¹⁵: falamos unha lingua para nos comunicar e, por tanto, para que nos entendan e, se libremente a modificamos, facémolo para poder seguir comunicándonos, para asegurarnos de que nos entenden.

En definitiva, as innovacións lingüísticas constitúen a fonte primaria do cambio: a súa pervivencia dependerá de que obteñan ou non o favor dos falantes. Como indica Theodora Bynon, "there is good evidence to suggest that synchronic variation in the speech of a community is precisely the vehicle by means of which language change progresses, the favouring or disfavouring (and thus the survival or the elimination) of competing variants being governed by social pressures"¹⁶. Agora ben, as descrições sincrónicas ó uso tenden a esquecer-lo carácter heteroxéneo da realidade lingüística porque a miúdo son demasiado ríxidas e polo xeral están atentas ó establecemento das estruturas idiomáticas comúns e regulares e desatentas tanto ás variacións de orde xeográfica, social, contextual ou xeracional¹⁷ coma ás que introduce o contacto entre linguas distintas¹⁸, por iso adoitan revelarse como instrumentos ineficaces para daren unha idea axeitada do que é o proceso real do cambio. Este problema agudízase aínda nos estudos feitos con perspectiva diacrónica,

¹⁴ Cf. sobre todo o seu clásico *Sincronía, diacronía e historia*. Coseriu cre que non se pode falar de "causas determinantes do cambio", senón máis ben de "condicións favorables para a súa consumación".

¹⁵ Cf. E. Coseriu, *Sincronía*, p. 205.

¹⁶ Th. Bynon, *Historical Linguistics*, p. 4. Máis adiante esta autora aclara que non se debe crer que "all linguistic variation is necessarily associated with ongoing change but simply that any change which does take place assumes the presence of linguistic variation" (p. 199). É dicir, para que o cambio se produza cómpre que haxa certas variantes lingüísticas en concorrencia, das que unha resultará triunfadora; sen embargo, pode que a existencia destas variantes en concorrencia non acarrexe finalmente ningún cambio.

¹⁷ A existencia de variantes lingüísticas determinadas pola separación xeográfica é sobradamente coñecida. Verbo da correlación entre as diferencias na fala dos membros dunha comunidade e factores sociais, contextuais (ou estilísticos) e xeracionais específicos, non quixera deixar de recorda-lo magnífico traballo, xa clásico, de William Labov acerca do inglés do Lower East Side neoyorkino: W. Labov, *The social stratification*.

¹⁸ Sobre o contacto entre linguas como fonte de variación cf. U. Weinrich, *Languages in contact*, e Th. Bynon, *Historical Linguistics*, pp. 217-261.

pois para tempos pasados resulta extraordinariamente difícil reconstruí-la totalidade da realidade lingüística, constituída por toda unha riqueza de variacións concorrentes. Por esta razón, nas investigacións sobre idiomas mortos ou sobre estados pretéritos de idiomas vivos o estudioso que queira aproximarse ó proceso real do cambio non poderá limitarse a traballar sobre os textos escritos conservados, pois estes tenden de seu a efectuar, en maior ou menor grao, unha redución idealizadora e uniformizadora da fala viva do seu tempo. Precisarás, xa que logo, acudir a todas cantas fontes de información lle poidan subministrar detalles sobre as variacións existentes na fala viva: condenas e recomendacións dos gramáticos, observacións contidas noutras obras escritas, inscricións, obras literarias que pretendan reflectir características da fala considerada vulgar, etc. Naturalmente, esta premisa teórica e a súa consecuencia metodolóxica deben guiar tamén a investigación no terreo da historia e a dialectoloxía do galego e o portugués ou de calquera outra lingua.

2. Dialectoloxía, historia da lingua e lingüística histórica

O estudio do dialectalismo non é simplemente unha disciplina lingüística interesante por si mesma, senón que ademais pode ser utilizado como unha fructífera estratexia de aproximación metodolóxica á historia da lingua e á lingüística histórica. É ben sabido, cando menos desde a aparición dos traballos de Jules Gilliéron, que a repartición das diversas áreas dialectais dun territorio lingüístico ten implicacións históricas e que a dialectoloxía fornece información acerca de evolucións esquecidas pola lingua común que foron quedando confinadas en zonas marxinais e normalmente mal comunicadas¹⁹. Como indica Lockwood²⁰, tódolos fenómenos que se poden considerar nun estudio sincrónico presentan implicacións de carácter diacrónico e diatópico. Xa desde os primeiros escritos do círculo de Praga, publicados nos últimos anos vinte, esta idea de que os feitos de diacronía están sempre inmersos nos estadios sincrónicos, de que nunha determinada estrutura sincrónica hai sempre elementos que remiten a estruturas sincrónicas anteriores (e, en xeral, de que os sistemas lingüísticos son ordenadamente heteroxéneos e non homoxéneos²¹), conseguiu superar xa os maximalismos inspirados na

¹⁹ Cf., sobre esta cuestión, G. Bonfante, "Le norme".

²⁰ Cf. D. G. Lockwood, *Introduction*, pp. 271-275.

²¹ Recordárono, entre outros, U. Weinrich/W. Labov/M. I. Herzog, "Empirical foundations". Insiste longamente nesta fundamental observación Th. Bynon, *Historical Linguistics*, pp. 171-261, quen na p. 171 establece mesmo que "the change mechanism cannot be comprehended if we continue to maintain the fiction that language is uniform throughout a speech community".

célebre dicotomía metodolóxica de Saussure²² e propiciou o nacemento dun concepto lingüístico que desde hai uns anos se vén chamando *Sincronía Explicativa* ou *Sincronía Dinámica*. Os traballos inspirados neste concepto baséanse, por tanto, no feito de que nun estado de lingua dado perviven reliquias do pasado que, ó tempo que nos revelan datos acerca de estadios históricos que tenden a ser superados, permiten albiscar tamén por que vías evolucionará o sistema no futuro²³. Así, pois, mentres que a tradicional *Sincronía Descritiva* ou *Estática* se debe ocupar simplemente de dar conta da conformación do sistema nun momento determinado, a *Explicativa* ou *Dinámica* preocupárase de descubrir na descrición sincrónica as marcas que delatan os procesos habidos na evolución diacrónica que aínda non desapareceron totalmente ou mesmo os indicios que suxiren por onde poderá camiña-lo sistema na súa deriva²⁴.

Poñamos un exemplo. Nunha descrición sincrónica dos distintos subsistemas de sibilantes do galego actual atoparemos, sen entrarmos en demasiados detalles²⁵, os seguintes elementos:

1) *Subsistema do galego común* (na Galicia centro-oriental): /ʃ , s, θ/

1a) *Microsubsistema A* (aproximadamente, na metade oriental do territorio): con /θ/ e o arquifonema <s/ʃ>, xeralmente realizado como apicoalveolar, en posición imploriva (*pez* < lat. P•SCEM / *pés* < lat. PĒDES).

1b) *Microsubsistema B* (de "seseo implorivo", entre a zona de 1a e as zona occidentais de 3, 4, 5 e 6): co arquifonema

²² Nunca se ponderará bastante o feito de que non son precisamente poucas as veces en que, lendo o *Cours de linguistique générale*, debemos enfrontarnos con pasaxes que non son senón interpretacións que do pensamento de Saussure fixeron os seus editores ou incluso adicións en absoluto imputables ó mestre xenebrino, senón máis ben ós seus alumnos; daquela, certas rixideces da frontal oposición *sincronía vs. diacronía* poden proceder máis de Bally e Sechehaye ca do propio Ferdinand de Saussure. Acerca das ideas deste sobre esta dicotomía cf. W. P. Lehmann, "Saussure's Dichotomy". Cf., así mesmo, K. Baldinger/J. L. Rivarola, "Lingüística tradicional", esp. pp. 7-15; F. Marcos Marín, *Lingüística*, pp. 294-311; e F. Marcos Marín, *Reforma*, pp. 62-76. Sobre a revisión da dicotomía de Saussure no mundo da romanística e no círculo de Praga cf. A. Vårvaro, *Historia*, pp. 257-260 e 266, respectivamente.

²³ En palabras de J. Vachek, "On static and dynamic synchrony", p. 332, "one must expect to find in any system of language a number of 'moot points' which are either relicts of older stages [...] or else which point out the way in which the system is likely to shift, in the given point, at the next stage of its development".

²⁴ Escribo deliberadamente *indicios* e *suxiren* porque non creo que a lingüística poida ser unha ciencia predictiva. Para todos estes conceptos cf. K. Baldinger/J. L. Rivarola, "Lingüística tradicional", esp. pp. 40-49; J. Vachek, "On static and dynamic synchrony"; Ch. J. N. Bailey, "The integration"; E. Arcaini, "Sincronía e diacronía". Tamén R. Jakobson, "Le Langage Commun", p. 36, chamou a atención sobre o erro en que estaban os que confundían o sincrónico co estático.

²⁵ Estes detalles encontráronse en M. González González, "Subsistemas".

<θ/s/f>, xeralmente realizado como apicoalveolar, en posición implosiva (*pes* < lat. P•SCEM / *pés* < lat. PÉDES).

2. *Subsistema arcaico* (en dúas áreas marxinais separadas: na Liria Baixa, ó SO de Ourense, e mais en Hermisende, na provincia de Zamora): s/z, s[⊕]/z[⊕], f/3 .

3. *Subsistema de transición* (en puntos da costa occidental, case sempre con interferencias co subsistema 4b): s/s[⊕]/f.

4. *Subsistema occidental*: s/f

4a) Norma con seseo apicoalveolar: con realización apicoalveolar de /s/ en posición prenuclear.

4b) Norma con seseo predorsodental: con realización predorsodental de /s/ en posición prenuclear.

5. *Subsistema despalatalizador* (en zonas de 4b), con substitución de /f/ por unha fricativa apicoalveolar xorda: s/s[✱].

6. *Subsistema innovador* (en puntos da costa occidental), con confluencia dos antigos seis fonemas (catro fricativos e dous africados dentoalveolares) nun único fonema fricativo predorsodental xordo: /s/.

Pois ben, a sincronía explicativa revelará que o marxinal subsistema 2, que sucede ó antigo ou inicial²⁶ trala desafricación de /ts/ e /dz/, deu paso ó 3 ó se produci-la desonorización; que de 3 seguramente se pasou a 1b cando /θ/ substituíu a /s/ só en posición explosiva interior de palabra e que 1b conduciría a 1a ó se estende-lo cambio de /θ/ por /s/ á posición implosiva; que 4a e 4b proceden inmediatamente de 3 e son o resultado de dúas distintas maneiras de dissolve-la antiga oposición s/s; finalmente, que 5 e 6 aparecen como innovacións introducidas en 4b²⁷.

²⁶ Creo que hai que recoñecer que realmente é un tanto inexacto chamarlle sistema *medieval* ó composto por dúas africadas dentoalveolares, dúas fricativas prepalatais e dúas fricativas apicoalveolares. Realmente, os procesos de desafricación e desonorización teñen raíces ben contrastadas na Idade Media. Por tanto, en zonas máis ou menos extensas do territorio galego tivo que chegarse ó subsistema 2 e mesmo ó 3 xa durante o propio período medieval, para o cal, como é lóxico, non podemos supoñer unha homoxeneidade lingüística absoluta en Galicia. Por esta razón, prefiro falar de sistema *antigo* ou sistema *inicial*, se ben recoñezo que ningunha destoutras dúas denominacións deixa tampouco de suscitar problemas: a etiqueta de *antigo*, á parte de ser moi vaga, choca coa de *arcaico*, que se lle vén adxudicando ó subsistema 2; e a de *inicial* é necesariamente relativa e convencional, pois dependerá sempre da existencia dun acordo referente ó momento en que situámo-lo inicio do desenvolvemento histórico do galego.

²⁷ A este respecto pode consultarse F. Fernández Rei, *Dialectoloxía*, pp. 210-213.

Por outra banda, unha observación atenta do correspondente mapa dialectal revelará que hoxe en día perviven certos puntos con seseo prenuclear enclavados no territorio propio do aquí chamado subsistema 1²⁸. Ademais, hai cincuenta anos Alonso Zamora Vicente, ó describi-la isoglosa deste fenómeno, situábaa algo máis ó leste dos puntos polos que baixa na actualidade²⁹, como tamén o fixo, no século XVIII, o Padre Sobreira³⁰. Sen dúbida isto quere dicir que o subsistema 1 (e particularmente o microsubsistema 1B) vén avanzando de oriente a occidente nunha especie de onda expansiva que parece te-lo seu epicentro no interior da Península, cousa que, por suposto, non implica que o uso da fricativa interdental xorda sexa un castelanismo en galego³¹. Por tanto, a sincronía explicativa, sen correr demasiados riscos, poderá non predicir, pero si polo menos concluír que é probable que, se non mudan substancialmente as circunstancias socio-lingüísticas actuais, o microsubsistema 1A continuará no futuro estendéndose a custa do microsubsistema 1B e do resto dos subsistemas.

Se pasamos a observar agora que é o que acontece en territorio portugués, sempre máis pobre có galego en diversidade dialectal, atoparemos³² que son tres os sistemas de sibilantes que se detectan ó sur do río Miño³³:

1. *Subsistema do portugués común*: /ʃ/, s/z. Dialectalmente esténdese polo centro e sur do país.
2. *Subsistema "duriense"*: /ʃ/, s[⊕]/z[⊕]. Chámolle "duriense" porque se rexistra por toda unha zona que circunda o río Douro: sur do Minho, Douro e norte das dúas Beiras.

²⁸ Cf. F. Fernández Rei, *Dialectoloxía*, pp. 194-195.

²⁹ Cf. A. Zamora Vicente, "Geografía".

³⁰ Cf. R. Mariño Paz, *Estudio*, vol. 1, pp. 145-153.

³¹ Fago miña a pregunta de Alarcos Llorach ó rexeita-la opinión dos que cren que o /s[⊕]/ catalán e o /θ/ asturiano constitúen castelanismos en cadansúa lingua: ¿por que o presunto influxo castelanizante faría pasar /s/ para /θ/ e non, por exemplo, /j/ para /x/? Cf. E. Alarcos Llorach, "Algunas consideraciones", p. 37. Véxase tamén R. Lorenzo [Vázquez], "Algunhas consideracións", pp. 25-26, que na p. 26 conclúe que "o máis correcto é pensar que tanto no castelán coma no galego e nestas zonas das Romania [dialectos do norte de Italia, zonas da Retorromania, etc.] houbo unha evolución semellante, sen termos que admitir ningunha influencia innecesaria dunha lingua sobre outra".

³² Cf., entre outros traballos, os seguintes: L. F. Lindley Cintra, "Alguns estudos"; L. F. Lindley Cintra, "Nova proposta"; A. Galmés de Fuentes, "El arcaísmo fonológico"; A. Galmés de Fuentes, *Las sibilantes*, p. 102.

³³ En Riodonor e Guadramil, enclaves de fala leonesa en territorio politicamente portugués, houbo desonorización de sibilantes, fenómeno totalmente alleo á lingua lusitana.

3. *Subsistema arcaico*: $\int/3$, $s^{\text{⊙}}/z^{\text{⊙}}$, s/z . Dáse por terras miñotas e trasmontanas.

Non é difícil adiviñar -e de feito hai un acordo xeneralizado a este respecto- que o subsistema 3 representa unha fase arcaica que constitúe o precedente directo de 1 e de 2, que conteñen fórmulas ás que se chega trala simplificación da oposición $s/z//s^{\text{⊙}}/z^{\text{⊙}}$, ben a favor das fricativas predorsais (subsistema 1), ben a favor das fricativas apicais (subsistema 2). Ademais, o mapa correspondente perfila unha situación ben coñecida para os estudiosos da dialectoloxía portuguesa: unha zona setentrional conservadora, unha zona centro-meridional que impón as súas características ó resto do país e unha zona intermedia que sofre os embates expansivos das ondas procedentes do sur.

Coido que estes exemplos son suficientemente ilustrativos dos sólidos lazos que unen a dialectoloxía e a historia: esta deixa naquela as súas pegadas, os testemuños do seu discorrer. Un mapa con información dialectal é sempre a fotografía dunha transición, pois as isoglosas sinalan as fronteiras sincrónicas de fenómenos lingüísticos que se atopan en proceso de expansión ou de retroceso. Por todo isto, coido que na diaria práctica docente e investigadora dun profesor de lingüística histórica as referencias á dialectoloxía deben ser constantes, se ben, naturalmente, isto non ten por que impedir que, se se desexa, se poida dedicar á dialectoloxía dun idioma, á súa sincronía descritiva ou estática, un apartado independente do programa ou mesmo un curso de estudos exhaustivos. Así e todo, ó meu modo de ver os datos aportados pola dialectoloxía só cobran unha máis completa significación á luz das informacións ofrecidas pola lingüística histórica e a historia da lingua. Entendo, pois, que estes contidos dialectais deberán ir sendo introducidos en íntima relación coas explicacións de carácter histórico.

En materia dialectolóxica hai aínda outro xa vello principio teórico que me interesa destacar aquí porque creo que debe presidir toda actividade docente e investigadora neste terreo. Falo da práctica imposibilidade de debuxar nítidas fronteiras entre variedades lingüísticas que estean ligadas xeneticamente e, en consecuencia, falo tamén do arduo que resulta sempre identificar dominios dialectais de perfís claros e rotundos³⁴. Rara vez se observa que todo un feixe de isoglosas corte un territorio exactamente polos mesmos puntos, é dicir, que unhas isoglosas se superpoñan ás outras; o que adoita acontecer é máis ben que cada fenómeno considerado ten unha peculiar extensión. En vista disto houbo incluso quen, coma Paul Meyer, chegou a afirmar que en realidade non existen dialectos, senón soamente fenómenos lingüísticos independentes

³⁴ Véxanse os clarificadores comentarios que sobre este problema e a súa historia a partir dos traballos de Ascoli fai A. Várvaro, *Historia*, pp. 85-93.

con cadansúa área de expansión³⁵. Sen chegar a facer miña unha posición tan radicalizada, si creo que non admite réplica posible a afirmación de que entre dialectos veciños xeneticamente emparentados non hai realmente separacións bruscas, senón suaves transicións. Isto é o que vemos ocorrer entre o galego e o astur-leonés, entre este e o castelán, entre os diversos falares italianos e, en definitiva, en todo o grande *continuum* románico que se estende do Fisterra galego ata os Balcáns. O que podemos chamar "diasistema" galego está así composto por varios sistemas ben enlazados e fortemente cohesionados (occidental, central, oriental) e constitúe, por súa vez, un sistema máis que se integra sen estridencias no extremo occidental do gran "diasistema" románico³⁶. A meu parecer, o profesor debe intentar na súa práctica docente que este principio se lle presente ó alumno como unha evidencia derivada do estudo da extensión de fenómenos lingüísticos diversos, de mapas e isoglosas. Así mesmo, ha de procurar que isto o conduza a unha saudable relativización do problemático concepto de dialecto.

Agora ben, se é certo que entre variedades lingüísticas que comparten unha mesma orixe non existen límites dialectais que corten o territorio con unha única liña de trazos precisos, tamén o é que certas isoglosas tenden a concentrarse en áreas de transición que se caracterizan por xuntárense nelas cambios que polo seu número e significación marcan o paso gradual dun dialecto para outro. Estes feixes de isoglosas delimitan zonas que, por manteren ó longo da historia unha certa "vida en común", presentan concomitancias de tipo diverso, entre as que contan as lingüísticas. Normalmente as comarcas son zonas organizadas ó redor dun núcleo nas que se establecen series de relacións de carácter comercial, laboral e, en xeral, socio-económico; estas relacións esixen unha rede de comunicacións³⁷ propia e acaban conformando unha singularidade lingüística por xeraren unhas canles de transmisión idiomática específicas, particulares. Pois ben, alí onde aparecen os confins dunha destas redes de comunicacións adoita aparecer tamén unha área de transición

³⁵ P. Meyer, in *Romania* 4 (1875), pp. 294-296.

³⁶ Concibo o diasistema como un conxunto estruturado de sistemas (ou dialectos), e non como a simple suma aritmética das características de varios sistemas (ou dialectos). Sobre esta noción cf. E. Pulgram, "Structural comparison".

³⁷ A irrupción dos grandes medios de comunicación de masas na vida cotiá de miles de millóns de individuos de todo o mundo durante o século XX non deixa de ter efectos importantes sobre a identidade destas pequenas redes de comunicacións comarcais, pois reduce de maneira notable a súa anterior relevancia. Sen pretender agora entrar a fondo nesta cuestión, que esixiría un tratamento moitísimo máis demorado, limitareime a indicar que a chegada dos *mass-media* a un elevadísimo número de fogares de todo o planeta supoñerá -está supoñendo xa- o reforzo da tendencia ó triunfo das variedades estandarizadas dos idiomas sobre os dialectos e, por outra banda, unha contundente arma máis que contribuirá, de non se tomaren medidas protectoras, á imposición das linguas maioritarias sobre as minorizadas.

interdialectal. Por iso os límites sinalados por feixes de isoglosas coincidentes nunha mesma zona máis ou menos extensa remiten a miúdo a antigas demarcacións territoriais de base étnica que, no caso da Romanía, foron comunmente respectadas polos romanos no momento das súas invasións e pola Igrexa ó establece-lo seu entramado administrativo³⁸. Hai, pois, unha certa correlación entre comunidades *lingüísticas* e comunidades *políticas, económicas* ou *culturais*.

En Galicia as divisións dialectais fundamentais actualmente existentes parecen cadrar, *grosso modo*, coas divisións interdiocesanas³⁹. Incluso nos estudos actuais se fala dunha área *mindoniense*, doutra *tudense* e doutra *lucu-auriense* que, salvo matices, veñen a coincidir cos territorios eclesiasticamente dependentes de Mondoñedo, Tui e Lugo-Ourense⁴⁰, vilas e cidades que, por tanto, poden ser consideradas non só núcleos comarcais e diocesanos, senón tamén focos de irradiación dialectal. Investigacións de detalle coma a emprendida recentemente por Francisco Fernández Rei⁴¹ poderán aclarar ata que punto a parroquia ou o grupo de parroquias funcionan tamén como núcleos caracterizados por unha singularidade idiomática.

Por outra banda, a xeografía lingüística aínda hoxe nos fai entrar pola vista a antiquísima fronteira entre o que os romanos acabaron chamando *Gallaecia* e o que deron en denominar *Lusitania*, co río Douro de por medio⁴². Cando un se defronta sobre mapas dialectais galegos e portugueses detecta de contado que algúns dos máis característicos trazos fonéticos galegos teñen continuidade polo norte de Portugal⁴³ (inexistencia da oposición b/v, mantemento da africada /c/, mantemento de *ou* e *ei* como ditongos, etc.) ou de que, como sinalou Herculano de Carvalho, existen íntimas relacións lexicais entre Galicia e as terras do distrito portugués de Viana do Castelo e do norte de Trás-os-Montes⁴⁴. Dá a impresión, por isto, de que estamos ante testemuños -fragmentarios e, naturalmente, de extensión xeográfica non sempre coincidente- da antiga unidade étnica do territorio que os romanos denominaron *Gallaecia*. Este noroeste ibérico, hoxe repartido administrativamente por Asturias (ata o

³⁸ Isto xa o apuntou Gröber para outras zonas da Romanía e precisouno logo Gauchat en 1903, como recorda A. Várvaro, *Historia*, pp. 91-93. Para o caso galego pódense le-las observacións que sobre a coincidencia entre límites interdialectais toponímicos e límites interdiocesanos fai A. Moralejo Lasso, "Topónimos variables", p. 350.

³⁹ Disto xa se decataron, no século XVIII, o Padre Sarmiento e o Padre Sobreira. Cf. R. Mariño Paz, *Estudio*, vol. I, pp. 672-674.

⁴⁰ Cf. F. Fernández Rei, *Dialectoloxía*.

⁴¹ Cf. F. Fernández Rei, "Aplicación".

⁴² Sobre ela chamou a atención S. da Silva Neto, *História*, pp. 329-331 e 344-345.

⁴³ Indicouno con toda claridade L. F. Lindley Cintra, "Nova proposta", esp. a p. 148.

⁴⁴ Cf. J. G. Herculano de Carvalho, *Coisas e palavras*, p. 302.

río Sella), Galicia e o norte de Portugal, presenta, como demostrou Fritz Krüger⁴⁵, numerosas afinidades lexicais e culturais que o definen fronte ás terras lusitanas e castelás.

Outra ensinanza -e principio de carácter xeral- que se tira do estudio comparativo das dialectoloxías galega e portuguesa é a de que, en conxunto, o dominio galego diferénciase do portugués cando menos polas seguintes dúas características:

1. En Galicia a maioría das isoglosas -e, desde logo, as principais- cortan o terreo de norte a sur, separando, por tanto, un leste e un oeste. En Portugal as isoglosas tenden a cruza-lo país de oeste a leste, deixando a un lado unha zona setentrional a ó outro unha zona meridional.
2. En Galicia a variedade dialectal é moito maior ca en Portugal⁴⁶.

¿Cal é a razón de tales diferencias? Como di Antón Santamarina⁴⁷, o estado actual dos nosos estudos non nos permite dar máis ca unha resposta vaga e xeral a esta pregunta. Debemos partir da base de que o galego é un dialecto latino constitutivo en tanto que o portugués, e especialmente nos seus dialectos centro-meridionais, o é substitutivo (por superpoñerse durante a Reconquista ós falares árabes e mozárabes). Portugal, por tanto, foi un territorio que os cristiáns do norte gañaron ós musulmáns a base de *saltos* dados en dirección sur, e isto probablemente teña a súa plasmación lingüística nas diversas isoglosas que hoxe o cruzan de oeste a leste. Por outra parte, é ben sabido que as terras conquistadas polas armas e sometidas logo a procesos de repoboamento están habitualmente dominadas por unha nivelación lingüística que as fai ben diferentes daquelas zonas en que non se dá tal conglomerado heteroxéneo de individuos de diversa procedencia⁴⁸. Ademais, estes territorios de ocupación en que se fundan localidades *ex novo* ou en que se reorganizan as preexistentes están en xeral máis abertos ás innovacións ca aqueles en que reside unha poboación con antiquísimas raíces na terra que habita: tal é o que parece acontecer en Portugal, onde temos, *grosso modo*, unha zona conservadora situada no Noroeste e Oeste prolongada no esencial por Galicia e unha zona innovadora que semella corresponderse co Portugal oriental e meridional, o ocupado durante a Reconquista. O

⁴⁵ Cf. F. Krüger, *El léxico rural*. Desde unha perspectiva máis globalizante véxase o que di K. Baldinger, *La formación*, pp. 176-186.

⁴⁶ E aínda poderíamos engadir, con Leite de Vasconcelos e Lindley Cintra, que a diferenciación interior dos dialectos portugueses centro-meridionais é menor cá dos setentrionais. Cf. L. F. Lindley Cintra, "Nova proposta", esp. a p. 153.

⁴⁷ Cf. A. Santamarina [Fernández], in *Cadernos de lingua* 2 (1990), pp. 211-212.

⁴⁸ A este respecto léase, en xeral, todo canto di S. da Silva Neto, *História*, 3ª ed., pp. 347-395.

estudio da distribución xeográfica de certos tipos lexicais así o parece indicar⁴⁹ e, como observa Ivo Castro⁵⁰, na devandita distinción non é difícil recoñece-la oposición que hai algunhas décadas marcou Orlando Ribeiro entre un "norte atlántico" ligado a Galicia e outras dúas rexións que denominou "norte interior" e "sul mediterráneo"⁵¹.

A dialectoloxía, en definitiva, ten inescusables implicacións históricas, xeográficas e etnográficas que non poden ser ignoradas nin no labor docente nin na práctica investigadora dun especialista nestas materias. Coido que as reflexións e as observacións sobre a conformación dialectal de Galicia e de Portugal ata aquí feitas así o indican. Agora ben, isto non quere dicir que non sexa posible unha aproximación estritamente estrutural ó fenómeno dialectal. A dialectoloxía que podemos chamar estrutural ou "interna" ten intereses e tarefas distintos dos da dialectoloxía "externa", se ben o obxecto de estudio é o mesmo en ámbolos casos. Como xa indicou Uriel Weinrich⁵² en 1954, o cultivo combinado e complementario destas dúas disciplinas manifestarase como extraordinariamente fructífero. A dialectoloxía "interna" deberá investigar sobre as consecuencias estruturais que conleva a existencia de diferenzas parciais nun contexto de parcial similitude, e para isto non precisará botar man nin da xeografía nin da historia. Pola súa parte, a dialectoloxía "externa" encargarase de explicar por que as isoglosas cortan o terreo por onde o fan e non por outros lugares, é dicir, terá que dar conta das motivacións históricas, xeográficas e etnográficas que provocaron unha determinada fragmentación lingüística e non outra.

Pensem no clásico estudio de Jules Gilliéron e Mario Roques⁵³ acerca das denominacións do 'galo' e do 'gato' en Francia, e particularmente na Gascuña. A dialectoloxía estrutural debe aclarar, como os propios autores deste estudio fan, que na variedade en que -LL- (pasado á posición final de palabra) > -t non foi posible a implantación da forma GALLUS > *gat* porque isto conduciría a unha incómoda colisión homónimica con CATTUS > *gat*, é dicir, cunha voz usada en contextos análogos; isto non sucedería naquelas outras variedades en que -LL- non pasou a -t. A dialectoloxía "externa" terá que explicar por que a isoglosa do fenómeno -LL- > -t pasa por onde pasa e non por outros lugares, e para iso poderá apelar, sempre que as probas llo permitan, a cuestións coma a posible acción dos substratos, as circunstancias histórico-sociais que fixeron dos territorios considerados comunidades diferenciadas ou mesmo a existencia de barreiras topográficas que dificultaron a súa intercomunicación. Logo

⁴⁹ Cf. L. F. Lindley Cintra "Áreas lexicais" e "Une frontière".

⁵⁰ I. Castro, *Curso*, pp. 26-27.

⁵¹ O. Ribeiro, *Portugal*, pp. 144-164, e O. Ribeiro, "A propósito de áreas lexicais".

⁵² Cf. U. Weinrich, "Is a structural dialectology possible?".

⁵³ Cf. J. Gilliéron/M. Roques, *Études*, pp. 121 e ss.

se ve que estas dúas tarefas non só non se exclúen mutuamente, senón que son complementarias.

3. Conclusións

En definitiva, o tipo de traballo docente e investigador que propoño baséase nunha concepción da historia da lingua, a lingüística histórica e a dialectoloxía como disciplinas lingüísticas moi relacionadas e particularmente interdependentes. A historia da lingua achega datos que á lingüística histórica lle axudarán a explicar os cambios lingüísticos de que se ocupa e á dialectoloxía lle servirán para comprender a distribución xeográfica dos fenómenos que describe. A dialectoloxía, pola súa parte, pode aportar información que deite luz sobre determinados aspectos da historia lingüística que nun corte sincrónico aparecen marxidados ou en condición de reliquias ou arcaísmos.

Tanto no terreo da historia coma no da dialectoloxía creo que se deben combinar as aproximacións externa e interna ó noso obxecto de estudo. Na aproximación interna o historiador da lingua analizará as condicións estruturais en que se verifican os cambios experimentados polo sistema no seu devir desde a súa orixe ata hoxe; esta perspectiva debe completarse co estudo dos factores externos que inciden sobre a lingua e a modifican. Ó dialectólogo, pola súa banda, convénlle alternar o análise da trabazón interna dos diversos sistemas dialectais nun contexto superior de parcial similitude coa atención ás circunstancias histórico-sociais que fixeron dos territorios considerados comunidades diferenciadas.

Coido, en fin, que os que hoxe en día nos ocupamos destas cuestións debemos tender a facer unha lingüística histórica renovada e liberada de todo complexo ante aquelas correntes post-saussureanas de orientación rixidamente sincrónica e descritivista que mesmo lle chegaron a negar a súa condición de disciplina lingüística. Esta lingüística histórica renovada debe aproveitar da tradición histórica decimonónica tódolos materiais e métodos de traballo que non estean hoxe obsoletos para integrarlos nunha concepción da lingua como instrumento de comunicación indisolublemente unido na súa historia á sociedade que o emprega e organizado como un sistema estruturado de elementos interrelacionados pero non estático nin monolítico, un sistema cambiante⁵⁴ e heteroxéneo no que, en definitiva, *tout se tient* porque non é senón unha rede de

⁵⁴ Que o cambio é consubstancial á lingua e que o natural é que esta cambie é unha das ideas capitais da espléndida reflexión de E. Coseriu sobre *Sincronía, diacronía e historia*.

oposicións en que cada unha das súas unidades está definida polo lugar que ocupa no conxunto.

Referencias bibliográficas

- Alarcos Llorach, E. (1957/1962): "Algunas consideraciones sobre la evolución del consonantismo catalán", in D. Catalán (ed.): *Miscelánea homenaje a André Martinet*. La Laguna: Universidad, vol. 2, pp. 5-40.
- Arcaini, E. (1969): "Sincronia e diacronia nelle prospettive della ricerca e dell'applicazione", *Lingua e Stile* 4, pp. 423-434.
- Bailey, Ch. J. N. (1969): "The integration of linguistic theory: internal reconstruction and the comparative method of descriptive analysis", *Working Papers in Linguistics* 1, 2, pp. 85-122.
- Baldinger, K. (1971²): *La formación de los dominios lingüísticos en la Península Ibérica*. Madrid: Gredos.
- Baldinger, K. / Rivarola, J. L. (1971): "Lingüística tradicional y fonología diacrónica", *Anuario de Letras* 9, pp. 5-49.
- Bonfante, G. (1971): "Le norme della linguistica areale", in *Sprache und Geschichte. Festschrift für Harri Meier zum 65. Geburtstag*. Herausgegeben von Eugenio Coseriu und Wolf-Dieter Stempel. München: Wilhelm Fink Verlag, pp. 51-76.
- Bynon, Th. (1979²): *Historical Linguistics*. Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press.
- Carvalho, J. G. Herculano de (1953): *Coisas e palavras. Alguns problemas etnográficos e lingüísticos relacionados com os primitivos sistemas de debulha na Península Ibérica*. Separata de *Biblos* 29. Coimbra.
- Castro, I. (1991): *Curso de História da Língua Portuguesa*. Colaboração de: Rita Marquilhas, J. Léon Acosta. Lisboa: Universidade Aberta.
- Cintra, L. F. Lindley (1956): "Alguns estudos de fonética com base no Atlas Lingüístico da Península Ibérica", in *Anais PCBLFT*, pp. 186-195.
- Cintra, L. F. Lindley (1961): "Une frontière lexicale et phonétique dans le domaine linguistique portugais", *BF* 20, pp. 31-38. Reed. in *Estudos de Dialectologia*, pp. 95-105.
- Cintra, L. F. Lindley (1962): "Areas lexicais no territorio português", *BF* 20, pp. 273-307. Reed. in *Estudos de Dialectologia*, pp. 55-94.
- Cintra, L. F. Lindley (1971): "Nova proposta de classificação dos dialectos galego-portugueses", *BF* 22, pp. 81-116. Reed. in *Estudos de Dialectologia*, pp. 117-163.

- Coseriu, E. (1988³): *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*. Madrid: Gredos.
- Fernández Rei, F. (1987): "Aplicación da dialectoloxía na aprendizaxe do galego común", *Grial* 96, pp. 131-150.
- Fernández Rei, F. (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Fiesel, E. (1927): *Die Sprachphilosophie der deutschen Romantik, 1801-1816*. Tübingen.
- Galmés de Fuentes, A. (1962): *Las sibilantes en la Rumania*. Madrid: Gredos.
- Galmés de Fuentes, A. (1962): "El arcaísmo fonológico de los dialectos del Norte portugués y su importancia para la lingüística románica general", *BF* 20, pp. 19-30.
- Gilliéron, J./Roques, M. (1912): *Études de géographie linguistique d'après l'Atlas Linguistique de la France*. Paris: Champion.
- González González, M. (1986): "Subsistemas de sibilantes no galego actual", in *XVIII CILPhR*, vol. 3, pp. 531-548.
- Granda, G. de (1983): "La Lingüística Románica y su contribución a la teoría general de la Gramática Histórica", in F. Marcos Marín (coord.): *Introducción plural a la gramática histórica*. Madrid: Cincel, pp. 259-288.
- Jakobson, R. (1963): "Le Langage Commun des Linguistes et des Anthropologues", in *Essais de Linguistique Générale*. Paris: Minuit.
- Krüger, F. (1947): *El léxico rural del Noroeste Ibérico*. Anexo 26 da *RFE*. Madrid.
- Labov, W. (1966): *The social stratification of English in New York City*. Washington D. C.: Center for Applied Linguistics.
- Lehmann, W. P. (1968): "Saussure's Dichotomy between Descriptive and Historical Linguistics", in W. P. Lehmann/Y. Malkiel (eds.): *Directions for Historical Linguistics. A Symposium*. Austin & London: University of Texas Press, pp. 3-20.
- Lipski, J. M. (1975): "External history and linguistic change: Brazilian Portuguese -s", *Luso-Brazilian Review* 12-3, pp. 213-224.
- Lockwood, D. G. (1972): *Introduction to Stratificational Linguistics*. New York-Chicago-San Francisco-Atlanta: Harcourt Brace Jovanovich.
- Lorenzo [Vázquez], R. (1992): "Algunhas consideracións sobre a evolución do sistema consonántico do galego medieval ó moderno", in J. Kabatek / A. Schönberger (Hrsg.): *Sprache, Literatur und Kultur Galiciens. Akten des 2. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik (Berlin, 10.-12*

- September 1992); *Iusitanistischer Teil*. Band 1. Frankfurt am Main: TFM/Domus Editoria Europaea, 1993, pp. 13-26.
- Malkiel, Y. (1953/1954): "Language history and historical linguistics", *RPh* 7, pp. 65-76.
- Marcos Marín, F. (1975): *Lingüística y lengua española. Introducción, historia y métodos*. Madrid: Cincel.
- Marcos Marín, F. (1979): *Reforma y modernización del español. Ensayo de sociolingüística histórica*. Madrid: Cátedra.
- Mariño Paz, R. (1991): *Estudio ortográfico, fonético e morfológico de textos do Prerrexurdimento galego*. Microficha. Santiago de Compostela: Universidade.
- Meyer, P. (1875): recensión in *Romania* 4, pp. 294-296.
- Meillet, A. (1926): "L'état actuel des études de linguistique générale", in *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion, vol. 1, pp. 1-18.
- Moralejo Lasso, A. (1977): "Topónimos variables con nasal o sin ella: en *-edo/a* o *-endo/a*", in *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Pico Sacro, pp. 341-354.
- Neto, S. da Silva (1952-1957): *História da Língua Portuguesa*. Rio de Janeiro: Livros de Portugal; Rio de Janeiro: Presença Edições/Fundação Nacional Pró-Memória - Instituto Nacional do Livro, 1986⁴.
- Pulgram, E. (1964): "Structural comparison, diasystems, and dialectology", *Linguistics* 4, pp. 66-82.
- Ribeiro, O. (1965): "A propósito de áreas lexicais no território português (algumas reflexões acerca do seu condicionamento)", *BF* 21, pp. 177-205. Reed. in *Estudos de Dialectologia*, pp. 165-202.
- Ribeiro, O. (1986⁴): *Portugal, o Mediterrâneo e o Atlântico*. Lisboa: Sá da Costa Editora.
- Santamarina [Fernández], A. (1990): recensión in *Cadernos de Lingua* 2, pp. 211-212.
- Vachek, J. (1962): "On the interplay of external and internal factors in the development of language", *Lingua* 11, pp. 433-448.
- Vachek, J. (1978): "On static and dynamic synchrony", in Mohammad Ali Jazayeri et al. (eds.): *Linguistic and literary studies in honor of Archibald A. Hill*. The Hague-Paris-New York: Mouton Publishers, tomo I, pp. 331-336.
- Vàrvaro, A. (1988): *Historia, problemas y métodos de la lingüística románica*. Barcelona: Sirmio.
- Vossler, K. (1943): *Filosofía del lenguaje*. Buenos Aires: Losada.
- Wartburg, W. von (1991²): *Problemas y métodos de la lingüística*. Anotado para lectores hispánicos por Dámaso Alonso. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

- Weinrich, U. (1954): "Is a structural dialectology possible?", *Word* 10, pp. 388-400.
- Weinrich, U. (1964): *Languages in contact*. The Hague: Mouton.
- Weinrich, U./Labov, W./Herzog, M. I. (1968): "Empirical foundations for a theory of language change", in W. P. Lehmann/Y. Malkiel (eds.): *Directions for Historical Linguistics. A Symposium*. Austin & London: University of Texas Press, pp. 95-188.
- Zamora Vicente, A. (1951): "Geografía del seseo gallego", *Filología* 3, 1-2 (1951), pp. 84-95. Reed. in *Estudios de dialectología*, pp. 1-10.